

<https://ui.ac.ir/en>

Journal of Literary Arts

E-ISSN: 2322-3448

Document Type: Research Paper

Vol. 12, Issue 4, No.33, Winter 2020-2021, pp 1-20.

Received: 15/03/2020 Accepted: 01/08/2020

Rethinking the Necessity of Critical Thinking and Its Functions in Tadhkirah (Memorandum) and Literary Historiography

Toba Salmanpour

Ph. D. Student of Persian Language and Literature, Islamic Azad University, Torbat Heydariyeh Branch, Torbat Heydariyeh, Iran
parimah.1346@gmail.com

Ali Tasnimi

Assistant Professor of Persian Language and Literature, Hakim Sabzevari University, Iran
a.tasnimi@hsu.ac.ir

Mehyar Alavi Moghaddam*

*Corresponding Author: Associate Professor of Persian Language and Literature, Hakim Sabzevari University, Iran
m.alavi.m@hsu.ac.ir

Mahmoud Firouzi Moghaddam

Assistant Professor of Persian Language and Literature, Islamic Azad University, Torbat Heydariyeh Branch, Iran
firouzimoghaddam@gmail.com

Introduction

The field of the history of literature is the genealogy of the culture of thought. Literary biography (Tadhkirah), as the first generation of the history of Persian literature, reflects the rise and fall of culture, literature, the acceptance of tradition and traditionalism, and the mirror of literary flow that can show the process of evolution and degradation-imitation in the literature. Tadhkirah contributes to the development of literary research, the introduction of literary traditions, indigenous language and literature, and national identity. However, despite the advantages of the Tadhkirah, there are flaws such as superficiality, celibacy, prostration, succinct writing, and chanting that have found their way into a number of Tadhkirahs. The history of literature needs to have a pathological look within itself in order to achieve growth and maturity. Pathology means identifying the negative aspects and purifying Tadhkirah. The pathology of Tadhkirah requires the use of 'critical thinking' to avoid illusory traditions and expositors and to acquaint the reader with the situational context of the creation of the text. Critical thinking provides us with the tools for the purposeful, accurate, and scientific evaluation of Tadhkirah.

Methodology

This descriptive-analytical study was done using the library method. It aimed to use a pathology approach in the field of history and literature in order to show the strengths and weaknesses of such studies inductively.

Discussion

The most basic tool for recognizing Tadhkirah is through using a critical approach. The pathology of Tadhkirah reveals some shortcomings and inadequacies. Therefore, it is necessary to look critically at the study of tradition, developments, and the decline of imitation to understand why in a historical period literary works were profound while in another period they became weak. Literary criticism mediates between the writer of the literary work and the ordinary reader by presenting the subtleties of literary works to the general public and streamlining the evolution of literary tastes. Criticizing Tadhkirah can identify stylistic, rhetorical, sociological, and psychological aspects in the production of science and knowledge.

Results and Conclusions

Tadhkirahs and histories of literature are a reflection of the culture and thought of a nation, the ups and downs of literature and culture. They can play a role in the analysis and understanding of literary texts. These works can well show the two opposites (evolution versus degeneration-imitation) in the context of the dynamics and statics of forms and themes. Tadhkirahs play a role in the expansion of literary studies, the acquisition of methods and criteria in literary historiography, the explanation of critical discourse and approaches, the cognition of study of literary trends and reflection of historical-literary events, the recognition of literary traditions, national identity and the interpretation of traditions, the description of aesthetic taste and the method of critique of literary predecessors, introducing native literature and ethnic, local and regional languages. But ambiguity, superficial generalization, haste, ignorance, exaggeration, rhetoric, love and hate, avoidance of firm and justified views have penetrated Tadhkirah. It is necessary to turn to critical thinking and pathology of such research.

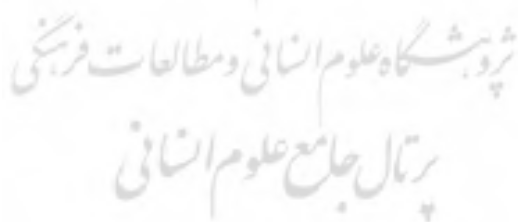
Using critical thinking in the study and analysis of Tadhkirah could lead to avoiding false imitation, and perverted literary traditions for pragmatism, destiny, passivity, perversion, bigotry, and contention against promotion and improvement, restoring data functions and improving the level of information of in the expansion of historical information in Tadhkirahs literary, attention to the level of perceptions and expectations in today's readers of the Tadhkirah and the contemporary researchers with the situational context of the creation of the text of the Tadhkirah and the perceptions and expectations of the traditional memoirist, improving the level of depth and value of the reader today than the correct and accurate analysis of the writer of Tadhkirah in recognizing the evolution of the past and encouraging the reader to avoid love and hate, intentions and narrow-mindedness, helping to the typology, classification and periodization of literary trends by combining critical thinking with attitudes towards literary genres and forms, elevation of the level of literary theorizing and accurate and correct analysis of literary texts and mull over ethnic, racial, religious, ideological and political limitations, etc.

Keywords: Critical Thinking, Tadhkirah, Pathology, Literary Criticism.

References

- Ahmade Na'mani, R. (1998). A Review of Persian Biography. *Kayhan Farhangi Monthly Journal*, 143, 16-21.
- Alavi Moqaddam, M. (2002). *Contemporary Critical Theories (Formalism and Structuralism)*. 2nd Edition. Tehran: Samt Publication.
- Alavi Moqaddam, M. (2006). Fundamentals of Semantic Understanding of the Text in Traditional and Modern Approaches to Literary Criticism. *Journal of the Faculty of Literature and Humanities (University of Tabriz)*, 49, 7-21.
- Alavi Moqaddam, M. (2010). Pathology of the Structure of Commentary in the Field of Understanding the Literary Text (with a Critical Look at Hafez's Commentaries. *Journal of Literary Technologies Quarterly*, 2(2), 63-80.
- Alavi Moqaddam, M. (2017). *The Need to Recognize Critical Thinking as an Interdisciplinary Approach in the Humanities and Literary Criticism*. Annual Conference on Research in Humanities and Social Studies. Tehran: International Broadcasting Conferences.
- Alavi Moqaddam, M. (2018). *Literary Studies of Textual Hermeneutics*. 1st Edition. Tehran: Sokhan Publication.
- Ali-shir-navayi, M. N. A. (1944). *Majma' o Al-Nafayes*. Translated by Shah Mohammade Qazvini. Tehran: (n.p).
- Amin Razi, A. (n.d). *Haft Eqlim (Seven Climates)*. Tehran: Elmi Publication.
- Asgari, M. (2012). Teaching Critical Thinking Skills: An Interdisciplinary Approach. *Quarterly Journal of Interdisciplinary Studies in the Humanities*, 4(2), 35-64.
- Bigdeli, L. A. B. A. (2008). *Atashkade Azar (Azar Fire Temple)*. Tehran: Amir Kabir Publication.
- Bressler, C. (2007). *Literary Criticism: An Introduction to Theory and Practice*. Translated by Mostafa Abedinifar. Tehran: Nilufar Publication.
- Elder, L., & Paul, R. (2016). *The Thinker's Guide to Analytic Thinking: How to Take Thinking Apart and What to Look for When You Do: The Elements of Thinking and the Standards They Must Meet*. Tehran: Behjat Publication.
- Emmarati Moghaddam, D. (2017). Pathology of the Usage of Modern Theories in Complement of Rhetoric Handbook. *Journal of Contemporary Persian Literature*, 7(21), 29-74.
- Fotuhi Rud-Ma'jani, M. (2006). *Indian Style Literary Criticism*. Tehran: Sokhan Publication.
- Fotuhi Rud-Ma'jani, M. (2008). *Theory of the History of Literature with a Critical Study of the History of Literature in Iran*. Tehran: Elmi Publication
- Hedayat, R. Q. X. (1957). *Majma' o Al-fosaha*. 1st Edition. Tehran: Amir Kabir Publication.
- Mahyar, A. (1998). *Literary Reference and Research Methods*. 2nd Edition. Tehran: Qatre Publication.
- Meyers, Ch. (1995). *Teaching Students to Think Critically*. Tehran: Samt Publication.
- Qazi Moradi, H. (2012). *An Introduction to Critical Thinking*. 1st Edition. Tehran: Dat Publication.

- Qolč'in Ma'ani, A. (1984). *History of Persian Tadhkirah*. Tehran: Sanai Library.
- Rajabi, M., & Alavi Moqaddam, M. (2018). A Critical-Comparative Look at the Traditionalist Approach Theory and Theorizing in the Three Classical Literary Theoretical Works. *Journal of Persian Literature (Islamic Azad University)*, 14(14), 11-27.
- Razi, A. (2010). Pathology of Commentary in the Field of Persian Literary Text. *Journal of Literary Matters Quarterly*, 43.
- Safa Zabih, A. (2009). *The History of Literature in Iran*. Tehran: Ferdows Publication.
- Salahshuri, A. (2011). *Types of thinking*. Hamedan: Bu Ali Sina University Press.
- Samarghandi, D. S. (n.d). *Tazkereh Dolatshah Samarghandi*. Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies.
- Sattari, J. (1978). *Culture and People*. 1st Edition. Tehran: High Council of Culture and Arts.
- Shafi'i Kadkani, M. R. (2006). *Poetry in the Onslaught of Critics*. 2nd Edition. Tehran: Agah Publication.
- Shoqi, Z. (1983). *Literary Criticism*. 4th Edition. Tehran: Amir Kabir Publication.
- Ufi, S. A. (2010). *Labab Al-Bab*. Tehran: Hermes Publication.
- Zarqani, S. M. (2010). The Gradual Development of the Tradition of Writing Iranian Literary History. *Bustan Adab Journal (Shiraz University)*, 2(57), 75-101.
- Zarqani, S. M. (2015). *Contemporary Discourses and the Tradition of Literary History in Iran*. Tehran: Academy Letter.
- Zarrin-kub, A. H. (1993). *Familiarity with Literary Criticism*. 3rd Edition. Tehran: Sokhan Publication.

فنون ادبی

نوع مقاله: پژوهشی

سال دوازدهم، شماره ۴ (پیاپی ۳۳) زمستان ۱۳۹۹، ص ۲۰-۱

تاریخ وصول: ۱۳۹۸/۱۲/۲۵ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۵/۱۱

بازاندیشی در ضرورت «تفکر انتقادی» و کارکردهای آن در تذکره‌نویسی و تاریخ ادبیات‌نگاری

طوبی سلمانپور، دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، واحد تربت حیدریه، دانشگاه آزاد اسلامی تربت حیدریه، ایران

parimah.1346@gmail.com

علی تسنیمی، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران

a.tasnimi@hsu.ac.ir

مهیار علوی مقدم*، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران

m.alavi.m@hsu.ac.ir

محمود فیروزی مقدم، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد تربت حیدریه، دانشگاه آزاد اسلامی، تربت حیدریه، ایران

firouzimoghaddam@gmail.com

چکیده

تاریخ ادبیات، تبارنامه فرهنگ و اندیشه است و تذکره‌های ادبی نسل نخستین تاریخ ادبیات فارسی‌اند و بازتابنده قبض و بسط فرهنگ، فراز و فرود ادبیات، سنت‌پذیری و سنت‌گذاری و آینه جریان‌شناسی ادبی‌اند که فرایند تحول و انحطاط - تقلید را در ادبیات نشان می‌دهند و به بسط و گسترش پژوهش‌های ادبی، شناساندن سنت‌های ادبی، زبان و ادبیات بومی و هویت ملی، آشنا کردن خواننده امروز با بافت موقعیتی آفرینش تذکره یاری می‌رسانند؛ اما در کنار تمام مزیت تذکره‌ها، گاه آفت‌هایی مانند سطحی‌نگری، نافرهیختگی، سجع‌پردازی، موجزنویسی، وحب و بغض به شماری از تذکره‌ها راه یافته است. تاریخ ادبیات‌نگاری برای دست‌یافتن به رشد و بالندگی، به‌ناچار باید به خود‌نگاهی آسیب‌شناختی داشته باشد. آسیب‌شناسی فرایندی هوشمند است؛ بدین معنا که چگونه این تذکره‌ها به این آفت‌ها دچار شده‌اند و چگونه می‌توان این تذکره‌ها را از آنها پیراست. آسیب‌شناسی تذکره‌ها، مستلزم بهره‌گیری از «تفکر انتقادی» است تا بتوان از سنت‌های ناروا و کژمدارانه ادبی دوری گزید، خواننده امروز را با بافت موقعیتی آفرینش متن تذکره‌ها آشنا کرد، دانش‌های نظریه‌پردازی ادبی، طبقه‌بندی و رده‌بندی تاریخ ادبیات را ارتقا بخشید و ادبیات را از تعصبات قومی، ایدئولوژیک و سیاسی دور کرد. تفکر انتقادی ابزار ارزیابی هدفمند، دقیق و علمی تذکره‌ها را به دست می‌دهد و با نگاهی انتقادی و ژرف‌کاوانه، زمینه تفکر تحلیلی و ارائه نظریه‌های علمی را فراهم می‌آورد. این مقاله به‌روش گردآوری اطلاعات و به‌صورت روش کتابخانه‌ای انجام شد و هدف آن، طرح و

* مسؤول مکاتبات

بازشناسی آسیب‌شناسی تذکره‌های ادبی از رهگذر تفکر انتقادی و ضرورت‌های آن است.

کلیدواژه‌ها: تفکر انتقادی، تذکره‌نویسی، آسیب‌شناسی، نقد ادبی.

۱- مقدمه

تاریخ ادبیات هر سرزمین، آینه تمام‌نمای ادبیات آن کشور است و فراز و فرود، پست و بلند باورها، اندیشه‌ها و قبض و بسط فرهنگ یک ملت را نشان می‌دهد. تاریخ ادبیات، بازتابنده رابطه متقابل ادبیات و شرایط اجتماعی است و با عوامل درون‌متنی و برون‌متنی ادبیات در پیوند است. عوامل برون‌ساخت و درون‌ساخت متن ادبی، سنت‌گذاری، سنت‌پذیری و نوآوری ادبی را در خلال دوران‌ها و فرازوفرودهای ادبی پدید می‌آورد. بنابراین، نگارش تذکره‌ها و تاریخ ادبیات را می‌توان بررسی دو عامل برون‌ساخت و درون‌ساخت ادبیات دانست. از یک‌سو، بازتاب سنت‌پذیری و سنت‌گذاری است و از دیگر سو، تاریخ تحول، قبض، بسط و فرازوفرویدادهای ادبی به شمار می‌رود. تاریخ ادبیات بررسی علل داخلی - ساختی و خارجی - اجتماعی تغییرات و تحولات ادبی را برعهده دارد. نیز گفتنی است فرایند آفرینش ادبی که دستاورد پویایی و تحول‌گرایی آفریننده است و به پویایی و تلاش ذهنی خواننده منجر می‌شود، با عوامل اجتماعی، تاریخی و فرهنگی و نیز مفاهیمی مانند «تحول» و «انحطاط و تقلید» پیوند می‌یابد. «تحول» در چارچوب پویایی و نوشدن مدام ادبیات و «انحطاط و تقلید» در چارچوب ایستایی و کلیشه‌شدن فرم‌ها، درون‌مایه‌ها و بن‌مایه‌ها و جمود فکری ادبی جای می‌گیرد (نک. علوی‌مقدم، ۱۳۸۵: ۱۱). از این رو، تاریخ ادبیات به شناخت دوره ایستایی براساس دوره‌های انحطاط ادبی و دوره پویایی منطبق با دوره‌های اعتلای ادبی می‌پردازد. ضمن آنکه «تاریخ‌گرایی»، بخشی از سنت فرهنگی-ادبی ماست که در دوره معاصر به یکی از مولفه‌های گفتمان غالب تبدیل شده است» (زرقانی، ۱۳۹۴: ۴۹).

تذکره‌ها^۱ - نخستین نمونه‌های تاریخ ادبیات‌نگاری در سنت ادب فارسی - کتاب‌هایی هستند که به شرح حال احوال و آثار شاعران، نویسندگان و ادیبان می‌پردازند و گاه گزیده‌ای از شعر و نثر شاعران و نویسندگان را به خوانندگان ارائه می‌دهند. تاریخ ادبیات فارسی، هویت و حیات خود را مدیون تذکره‌نویسی می‌داند. تذکره‌ها قدمت تاریخی بسیاری در حراست، ثبت و ضبط چگونگی احوال شاعران دارند و آبشخور و خاستگاه نخستین تاریخ ادبیات‌نویسی هستند. به همان نسبتی که تاریخ ادبیات‌نگاری و تذکره‌نویسی در بازتابندگی فرازوفرویداد ادبیات، سنت‌پذیری و سنت‌گذاری، تأثیر بسزایی دارند، بی‌گمان در تحلیل، فهم و دریافت متون ادبی نیز نقش درخوری ایفا می‌کنند؛ اما گاه آفتهایی به این گونه پژوهش‌های نظری ادبی راه یافته و در مواردی، سطحی‌نگری، ایسم‌زدگی، نافرہیختگی و شتابزدگی بر پژوهش‌های تاریخ ادبیات‌نگاری و تذکره‌نویسی سایه انداخته است. از یک‌سو، پژوهش‌های تذکره‌نویسی را باید غنیمت شمرد و ارج نهاد و از سوی دیگر، لازم است با نگاهی انتقادی به این گونه پژوهش‌ها نگریم. آسیب‌شناسی و بهره‌گرفتن از تفکر انتقادی، تاریخ ادبیات‌نگاری و تذکره‌نویسی را از ایستایی، انحطاط و واپس‌گرایی دور می‌کند، زمینه پیدایش دستاوردهای نو و رشد و تعالی دانش تاریخ ادبیات‌نویسی را موجب می‌شود و سبب رشد و بالندگی پژوهش، نقد ادبی و ارتقای انگیزه و خلاقیت در میان پژوهشگران ادبی می‌شود (همان).

در این مقاله، کوشش می‌شود آفته‌ها و آسیب‌های راه‌یافته از منظر ساختاری و درون‌مایه‌ای بر تاریخ ادبیات‌نگاری سنتی و تذکره‌نویسی واکاوی و نقد شود.

۱-۱. روش تحقیق

این پژوهش با تکیه بر روش توصیفی تحلیلی و برپایه تفکر انتقادی با رویکرد آسیب‌شناسی در زمینه پژوهش‌های تاریخ ادبیات‌نگاری و تذکره‌نویسی با هدف نشان‌دادن نقاط قوت و ضعف این گونه پژوهش‌ها و براساس روش گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای، روش تحلیل داده‌ها کیفی و روش استدلالی استقرایی (از جزء به کل) انجام شده است.

۲-۱. هدف و پرسش‌های تحقیق

هدف اصلی این مقاله، تأکید بر ضرورت تفکر انتقادی و تحلیل کارکردهای آن در تذکره‌ها و تاریخ ادبی است. چگونه

می‌توان در حوزه نگارش تاریخ ادبی و تذکره‌نویسی، به تفکر انتقادی دست یافت؟ چگونه می‌توان اطلاعات به‌دست‌آمده از شرح احوال و مفاهیم تذکره‌ای را که داده‌های گسترده و پراکنده هستند، با تفکر انتقادی به دانشی نظام‌یافته و طبقه‌بندی‌شده تبدیل کرد؟ چگونه از راه تفکر انتقادی در حوزه تاریخ‌ادبیات‌نگاری و تذکره‌نویسی، می‌توان داده‌های تاریخی و متون ادبی را به اطلاعات و اطلاعات را به دانش و نظریه‌پردازی و نقد ادبی تبدیل کرد؟ بایسته‌ها، ضرورت‌ها، الگوها و ابزارهای تعیین‌کننده تذکره‌ها و تاریخ‌ادبیات‌ها در تذکره‌نویسی و نگارش تاریخ ادبی کدامند؟ تذکره‌ها تا چه حد توانسته‌اند تاریخ‌ادبیات فارسی را به پیش براند و در کجا دچار ضعف بوده‌اند؟ آیا تذکره‌ها توانسته‌اند جنبه‌های گوناگون تاریخ‌ادبیات را نشان دهند و نقش تفکر انتقادی در اعتلای تذکره‌نویسی و الگوآفرینی در راستای تدوین تاریخ‌ادبیات پویا، علمی و ژرف‌نگر چیست؟ آیا شاخصه‌های تاریخ‌ادبیاتی که بتواند فرازوفروود، پست‌وبلند باورها، اندیشه‌ها و قبض و بسط فرهنگ یک ملت را نشان دهد و سنت‌پذیری و سنت و عوامل برون‌ساخت و درون‌ساخت ادبیات را بازتاباند، فراهم می‌آورد؟ ارزش‌های ادبی تا چه اندازه در تذکره‌ها مورد توجه بوده است؟ توانمندی آفرینندگان آثار ادبی در حوزه‌های علمی، هنری و اجتماعی تا چه اندازه در تذکره‌ها مورد توجه قرار گرفته‌اند و چرا؟

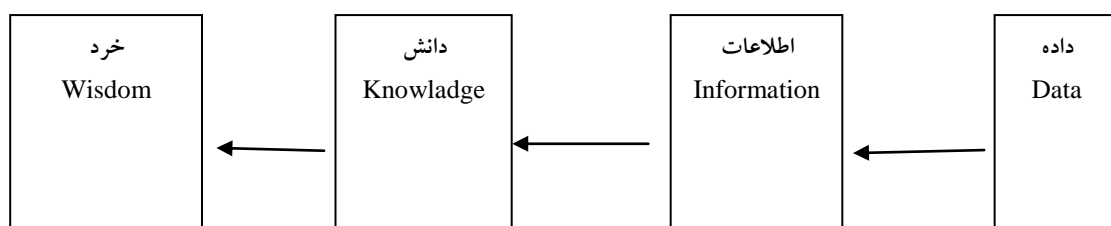
۱-۳. پیشینه تحقیق

در زمینه آسیب‌شناسی و نگرش انتقادی در حوزه تاریخ‌ادبیات‌نگاری و تذکره‌نویسی، مقاله‌ها و کتاب‌هایی به نسبت اندک نگاشته شده است: فتوحی رودمعجنی (۱۳۸۷) با بررسی انتقادی تاریخ‌ادبیات‌نگاری در ایران، نگاهی نقادانه به تاریخ‌ادبیات‌نگاری و تذکره‌نویسی دارد. رضی (۱۳۸۹) در مقاله «آسیب‌شناسی شرح‌نویسی بر متون ادب فارسی»، علوی‌مقدم (۱۳۸۹) در مقاله «آسیب‌شناسی ساختار شرح‌نویسی در حوزه فهم متن ادبی (با نگاهی انتقادی به شرح‌های حافظ)»، پروینی (۱۳۹۴) در مقاله «آسیب‌شناسی ادبیات تطبیقی در جهان عرب»؛ عمارتی‌مقدم (۱۳۹۶) در مقاله «آسیب‌شناسی کاربرد نظریه‌های مدرن در تدوین درس‌نامه‌های بلاغی» به بررسی مباحث آسیب‌شناسی و تفکر انتقادی در حوزه‌هایی پرداخته‌اند. در حوزه تفکر انتقادی، مقاله عسگری (۱۳۹۱) با عنوان «آموزش مهارت‌های تفکر انتقادی، رویکرد بین‌رشته‌ای» مباحثی مانند آموزش انتقادی، چگونگی فهم اندیشه‌ها، چگونگی نظارت بر اندیشه‌ها، چگونگی یادگیری اندیشه‌های یک متن و مباحثی از این دست اشاره می‌کند. علوی مقدم (۱۳۹۶) در مقاله «ضرورت بازساخت تفکر انتقادی به‌مثابه رویکردی میان‌رشته‌ای در حوزه علوم انسانی و نقد ادبی» به کاربرد تفکر انتقادی و ضرورت آن به‌ویژه در حوزه نقد ادبی پرداخته است. هیچ‌یک از این آثار، تاکنون مستقلاً به ضرورت «تفکر انتقادی» در حوزه تذکره‌های فارسی و کارکردهای آن نپرداخته‌اند و از این رو خلأ پژوهشی در عرصه آسیب‌شناسی تذکره‌نویسی موجب شد نویسندگان این مقاله، موضوع را دقیق‌تر مطالعه کنند.

۲. مبانی نظری تحقیق

۱-۲. چستی تفکر انتقادی

نقد ادبی که زاده تفکر انتقادی است، با به‌کارگیری ابزارهای پرسشگری به جستجوی ارزیابی ارزش‌های ساختاری، زیباشناختی، مقایسه، تطبیق و ارزش‌گذاری و ارزش‌افزایی متون ادبی با دلایل متقن و استوار برمی‌آید، داده‌ها و اطلاعات را طبقه‌بندی، تحلیل و ترکیب می‌کند و فعالانه، زمینه را برای اعتلای بخشیدن به اندیشه و فکر نو محقق و آماده می‌سازد. منتقد ادبی، با اندیشه‌ای انتقادی، به تداوم حیات اثر ادبی - تاریخی می‌پردازد. ارزشیابی انتقادی همواره به تحلیل‌ها و داوری‌های گوناگون و گاه متباین می‌پردازد؛ این بدان معناست که این جنبه از کارکرد نقد، پشتوانه حیات متون ادبی است. برای درک و دریافت «تفکر انتقادی» باید در وهله نخست به فرایند تولید دانش توجه کرد:

- «داده‌ها»، اطلاعات پراکنده و انبوهی است که افراد از راه‌های گوناگون و ابزارهای متنوع آموزشی و رسانه‌ای به دست می‌آورند؛

- «اطلاعات»، صورت طبقه‌بندی و تحلیل علمی شده‌ی داده‌هاست؛

- «دانش»، مرئی‌بندی تحلیل و پردازش اطلاعات و کشف مجهول تحقیق حاصل می‌شود؛

- «خرد»، مرحله‌ی پایانی و هدف است که همان «تفکر انتقادی» است و ابزاری به شمار می‌رود که در کل این فرایند در

تبدیل داده‌ها به اطلاعات و اطلاعات به دانش مورد استفاده قرار می‌گیرد (علوی مقدم، ۱۳۹۶: ۱۶۱).

باتوجه به جایگاه ارزشمند دانش و شتاب گسترش آن و تولید علم در دنیای امروزی، ضرورت نگاه ژرف و پرسشگرانه، بیش از پیش آشکار می‌شود و این خود، تفکر انتقادی است. پیدایش کرانه‌های جدید دانش بشری، تفکرات گوناگون را پدیدار می‌سازد. چه بسا اگر ذهن خلاق نقاد این تفکرات را به پرسش و چالش نکشاند، جامعه یکسونگر می‌شود. زندگی پیچیده ماشینی باتوجه به دگرگونی‌های صنعتی، تکنولوژی و مبادلات گسترده اطلاعاتی که تحولات بی‌شماری در جوامع بشری را به دنبال داشته است، ضرورت حضور انسان‌های خردمند، منتقد و تحلیل‌گر در جامعه را اجتناب‌ناپذیر می‌کند. جایگاه تفکر انتقادی در رویارویی با گستردگی سایر حوزه‌های ادبی جایگاهی فزاینده، مهم و مدنظر صاحب‌نظران منتقد است. تحولات قرن اخیر، تند و پرشتاب و متنوع است. انفجار داده‌ها و اطلاعات در حال گسترش و توسعه است و پردازش این حجم از اطلاعات دشوار و پیچیده است. جمع‌آوری داده‌ها دانایی نیست، بلکه پردازش منطقی اطلاعات است که می‌تواند اولین گام دانش باشد و با طرح پرسش و پرسشگری است که می‌توان اساس دانش‌زایی را بنا نهاد و داوری و تصمیم درست اتخاذ کرد. ارزیابی، ارزش‌گذاری و داوری، دستاورد تفکر انتقادی است که پس از تلاش در درک اثر و دریافت هدف آن فراهم می‌آید و منتقد را به آستانه دانایی می‌رساند و خواننده را در درک و برخوردارگی بیشتر اثر یاری می‌کند. حصول تفکر انتقادی تنها با تکیه بر محفوظات، دانسته‌های گذشته، پیشینه فرهنگی یا آموزه‌های محیط پیرامون به دست نمی‌آید، بلکه از راه پردازش داده‌ها، مفهوم‌پردازی و تحلیل اصول و روش‌های نظریه‌پردازان فراهم می‌شود. از بایستگی‌ها و کارکردهای اصلی تفکر انتقادی، داوری و ارزش‌گذاری هدفمند و علمی اثر ادبی است.

تفکر انتقادی می‌تواند پاسخ این پرسش باشد که چرا نقد و قضاوت انجام می‌گیرد؟ بی‌توجهی به تفکر انتقادی جامعه را به بن‌بست تفکر تحلیلی می‌کشاند و متن ادبی را به پیکر بی‌جان و جسمی بی‌تحرک بدل می‌کند که با آفرینش در تضادی دیالکتیکی قرار می‌گیرد. «تفکر انتقادی، تفکر عقلانی و بازتابی است که بر تصمیم‌گیری نسبت به آنچه معتقد می‌شویم یا عمل می‌کنیم متمرکز می‌شود» (قاضی مرادی، ۱۳۹۱: ۳۲). پیتر فسیونه تعریف موجزی از تفکر انتقادی در قالب نظریه‌های هنجاری ارائه می‌دهد: «تفکر انتقادی روند داوری هدفمند و خودتنظیم‌گر است؛ این روند، بررسی مستدلگی را نسبت به شواهد و مدارک، زمینه، مفهوم‌پردازی‌ها، روش‌ها و معیارها فراهم می‌آورد (نک. همان، ۱۳۹۱: ۳۴). هدف از تفکر انتقادی، نقد و بررسی موشکافانه تولید دانشی است که نوآفرینی و اعتلای فکر و اندیشه بشری را سبب شود. تفکر انتقادی اندیشه را تجزیه و تحلیل می‌کند و تفکر را ارزیابی و اندیشمندی را بارور می‌سازد و جلا می‌دهد.

لازمه تفکر انتقادی، معرفت تفکر است. «تفکر یعنی دستکاری و انتقال اطلاعات موجود در حافظه. این فرایند به‌منظور اندیشیدن خلاقانه، مفهوم‌سازی، تفکر انتقادی، استدلال، تصمیم‌گیری و حل مسئله انجام می‌گیرد» (عسگری، ۱۳۹۱: ۳۸).

هدف هر پژوهشی در سطوح عالی، کشف افق‌های نو اندیشه و خرد است که در فضاهاى آموزشى و تفکر انتقادى فراهم مى‌شود. اندیشیدن و تفکر دارای عناصر ساختاری است که وقتی با دقت و منطق آن را درک کنیم، به آفرینش پرسش‌های بنیادین در راستای ایجاد تفکر تحلیلی گام برداشته‌ایم (نک. الدر و پاول، ۱۳۹۵: ۱۷). معنای درک درست از چیستی و چگونگی اثر ادبی است که منتقد را یاری می‌کند تا نخست استدلال نهفته در اثر را درک کند، سپس آنها را سنجش و ارزیابی می‌کند تا به نقدی هدفمند دست یابد. تفکر انتقادی شیوه رسیدن به ارزشیابی هدفمند از راه تأمل در نکات ضعیف و قوی اطلاعات، مستندات و تحلیل اثر ادبی است که در بستر پرسشگری شکل می‌گیرد. تفکر انتقادی به‌سان پالایندهای عمل می‌کند که از درون خود اندیشه‌ها و قریحه‌های آدمیان را ارزیابی کرده، درجه اعتبار و اصالت آن را مشخص می‌کند و آنچه را که منشأ تحول و زایش بوده مهر قبولی می‌بخشد و آنچه را که سد راه دانش بشری است، داغ رد بر پیشانی می‌نهد. از این رو سخت نیازمند منتقدانی هستیم که با نگاه انتقادی و ژرف‌کاوانه به ادبیات بنگرند و با تحلیل‌ها و ارزیابی‌های استوار، زمینه تفکر تحلیلی و ارائه نظریه‌های علمی را فراهم آورند تا در این برهه زمانی مهم که با پیشرفت تکنولوژی و جریان تند خبررسانی‌ها مواجه هستیم، به مصرف‌کنندگان اندیشه و تفکر دیگران تبدیل نشویم. در جامعه به دور از تفکر انتقادی، رفتارها به سوی اقتدارگرایی می‌گراید که بارزترین رفتار اقتدارگرایانه در کنش‌ها و واکنش‌ها، دریافت‌ها و فهم مفاهیم و در سنت ادبی، در «معنا» نمود می‌یابد؛ زیرا سبب می‌شود معنا به فرایندی یکسونگرانه تبدیل شود و در نتیجه ذهن عادت‌یافته انسانی، تنها معانی و تکراری بودن را بپذیرد. ویژگی ذهن انسان در هر عصری که در پی مطلق‌گرایی معنا باشد، به سبب آن است که در اندیشه انسان سنتی حقیقت یک چهره بیشتر ندارد و جهان تنها به یک شکل آفریده می‌شود و از این رو صرفاً معنای یگانه، اقتدار خود را حکمفرما می‌کند (علوی مقدم، ۱۳۹۶: ۱۶۳).

۲-۲. کارکردهای تذکره‌نویسی در تاریخ‌ادبیات‌نگاری با رویکرد انتقادی

کارکردهای تذکره‌نویسی در حوزه تاریخ‌ادبیات‌نگاری، گسترده است. مقاله حاضر با رویکردی انتقادی، تنها به معرفی چند کارکرد برجسته تذکره‌ها که ضرورت توجه به آنها مسلم است، می‌پردازد:

۲-۲-۱. کارکرد تذکره‌ها در بسط و گسترش پژوهش‌های تاریخی ادبی

تاریخ‌ادبیات‌نگاری، مستلزم پژوهش‌های دقیق و روشمند است و تذکره‌ها می‌توانند بیشترین تأثیر را در بسط و گسترش پژوهش‌های ادبی داشته باشند. تذکره‌ها مهم‌ترین منبع آشنایی با آثار، زندگی، سبک، شیوه و شعر شاعران و اطلاعات تاریخ اجتماعی، فرهنگی و اقلیمی هستند و بسیاری از زمینه‌های پژوهش ادبی را گسترش می‌دهند و حقیقت‌جویی و گستراندن نگاه علمی و دقیق را موجب می‌شوند. «برای تدوین تاریخ‌ادبیات فارسی در قلمرو زبان دری، شناختن و شناساندن شاعران فارسی‌زبان و زمان آنان و شرح رویدادهای زندگی هر یک، تعیین پایه، مایه و تشخیص سبک و سیاق سخن ایشان، نخستین مرجع ارباب تحقیق کتب تذکره‌هاست» (گلچین معانی، ۱۳۶۳: ۲). در راستای ارزیابی، شناخت آثار ادبی، یافتن پیوندهای درونی متن‌ها، ارتباط متن با ارزش‌ها و ساختارهای اجتماعی، از بررسی زمینه‌های تاریخی ناگزیریم و تذکره‌ها با همه کاستی‌ها بهترین ذخایر تاریخی‌اند. «تذکره‌ها، به صورت سرمایه بزرگی برای ادب و ادب‌شناسان فارسی درآمده و به صورت گنجینه‌ای کم‌نظیر برای آیندگان باقی مانده‌اند» (صفا، ۱۳۷۰: ۱۵۸۹/۵). از این رو تذکره‌ها بیشترین نقش و کارکرد را در بسط و گسترش پژوهش‌های ادبی می‌توانند داشته باشند.

۲-۲-۲. کارکرد تذکره‌ها در ارائه روش‌ها و معیارهای معتبر نویسندگی و تاریخ‌نگاری

در نگارش تاریخ ادبی و تذکره‌نویسی چه اصول و نکاتی را باید لحاظ کرد تا اثری محکم و اصیل پدید آید؟ آیا تذکره‌ها در تاریخ‌نگاری صحیح اثرگذارند و معیاری معتبر در تاریخ‌نگاری به دست می‌دهند؟ بدیهی است در نگارش تاریخ ادبی و تذکره‌نویسی که از ضروری‌ترین بایسته‌های نگارش آن، شناسایی هدف، انگیزه نویسنده و ابزارهای به‌کارگرفته‌شده در آن

است، مورخ ادبی، با بررسی منابع و مآخذ تاریخی و اجتماعی وظیفه دارد در دوره زایش متن و عصر حیات نویسنده حلول کند و بافت موقعیتی آفرینش متن و شرایط زیست محیطی مؤلف را نشان دهد و زمینه‌ها و عوامل اثرگذار تاریخی و اجتماعی در تکوین آثار را شناسایی کند. تذکره‌ها به مثابه شالوده و خاستگاه تاریخ ادبیات، زمینه‌ای قوی برای بررسی دقیق موشکافانه رخدادهای ادبی فراهم می‌کنند؛ برای نمونه قدیمی‌ترین تذکره به دست آمده، *لباب‌الالباب* (۶۱۷ق.) نوشته سدیدالدین عوفی، بی‌گمان، بر تذکره‌های بعد از خود تأثیرگذار بوده و روش و معیاری معتبر برای نگارش دیگر تذکره‌های پس از خود به دست می‌دهد. ضمن آنکه با توجه به اعتبار این گونه تذکره‌ها در نزد نویسندگان نثرهای ادبی هم‌زمان و پس از آنها، الگوی مناسبی را برای نثرنویسان ادبی فراهم می‌کند و نویسندگان را با سبک‌های نگارشی و شگردهای گوناگون واژه‌گزینی، ساختار زبانی، تحلیل نمونه‌های ادبی و به دست دادن روش‌ها و معیارهای در تاریخ نگاری ادبی آشنا می‌کند.

۲-۳. کارکرد تذکره‌ها در تبیین مباحث نقد و داوری

با اینکه هدف اصلی تذکره‌نویسان، ارائه نقد فنی و روشمند از متن‌های ادبی نیست، نویسندگان تذکره‌ها از بیان نظر و رأی خود و گاه دیگر شاعران هم‌دوره، درباره نقد شعر و شاعری شاعران غافل نبوده‌اند. صرف نظر از این اشارات، انتخاب‌هایی که تذکره‌نویسان از دیوان شاعران فراهم آورده‌اند، در واقع جداساختن شعر عالی و خوب از اشعار سست و ضعیف است که نوعی نقد محسوب می‌شود. علاوه بر این، تذکره‌هایی هستند که کامل به کار نقد پرداخته‌اند و شعر شاعران را نقد و اصلاح کرده‌اند. نقدهای اصلاحی، اخلاقی، واژگانی، محتوایی، ریشه‌یابی اقتباس‌ها، سرقت‌ها و تواردها در تذکره‌ها فراوان دیده می‌شود (نک. فتوحی، ۱۳۸۵: ۲۳۵). در تبیین مباحث نقد و داوری، آفت‌هایی به تذکره‌ها راه یافته است، از جمله شماری از تذکره‌ها با عباراتی کلی و مبهم، جملاتی متکلف، موزون، مسجع و مقفی، در قالب طنز، درگروه یا موضوع خاص، تحت تأثیر زمان و مکان خاص و یا در سایه تعصب بیان شده‌اند:

- اصطلاحات کلی نقادانه به کار گرفته شده به وسیله تذکره‌نویسان مانند فصاحت، بلاغت، سلاست و جودت که در برخی تذکره‌ها فراوان به کار رفته و ارزش نقدی چندانی ندارند و برای همگان به کار می‌آیند. امیرعلیشیر نوایی (۱۳۳۲: ۳۷۵) در *مجمع‌النفایس*، شعر کمال خجندی را این گونه نقد می‌کند: «لطافت و دقت سخن او به مرتبه‌ای است که بیشتر از آن متصور نیست، اما مبالغه در شعرش، او را از حد سلاست بیرون برده و از چاشنی عشق و محبت خالی کرده. در ایراد امثال و اختیار بحرهای سبک با قافیه‌های تنگ، تتبع حسن دهلوی می‌کند». این گونه نقدنویسی در تذکره‌ها عبارات کلی و مبهم‌اند و در پوششی از کلمات قرار دارند.

- در شماری از تذکره‌ها، به کارگیری واژه‌های پرطمطراق تجنیس، مانع دریافت درستی از نظر نویسنده می‌شود. مثلاً عوفی (۱۳۸۹: ۴۹۶) در *لباب‌الالباب*، درباره قوامی‌خوافی می‌نویسد: «امیر قوامی که قد هنر از او باقوام و حد فضل بدو باقوام بود...» که به تناسب نام شاعر کلامی چند ردیف کرده که مطلب چشمگیری از آن دستگیر نمی‌شود.

- غالباً تذکره‌هایی که شاه‌زادگان و وزیرانی چون سام میرزا، محمود میرزا و امیر علیشیر نوایی نوشته‌اند، نقدی طنزآمیز و همراه با تعریض و کنایه است. امین رازی در *هفت اقلیم* از شعر مولانا حیدری چنین می‌گوید: «به غایت مضحک بوده و شعر موزون هرگز بر زبانش نمی‌گذشته مگر گاهی که غلط می‌کرد» (امین رازی، ۱۳۸۵: ۸۵). شفیعی کدکنی معتقد است گاه طنز ابزار مؤثر نقد است و لحن طنزآمیز ناقدان، شیرین و خواندنی می‌شود؛ مانند منیر لاهوتی درباره بیت:

اقبال کرم می‌گزد ارباب همم را همّت نخورد نشتر آری و نعم را

از ابیات زلالی خوانساری می‌گوید: «این بیت که از الفاظش بوی «معنی مرده» می‌آید- شایسته آن است که کتابه لوح مزار او گردد» که هم طنزآمیز است و هم دقیق و درست (نک. شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵: ۵۳). نقد طنزآمیز زمینه کاربردی پهناوری دارد و همواره مورد توجه تاریخ ادب، تذکره‌ها و دواوین شاعران بوده است.

- برخی از تذکره‌ها، درباره موضوعی خاص تدوین شده‌اند مانند تذکره هفت آسمان یا تذکره میخانه و ساقی‌نامه، نظرات نقادانه ندارند، ولی تذکره آنان درباره گروه مشخصی از شاعران، یا دست‌کم در مورد موضوع خاصی است و نمی‌تواند نقدی گسترده درباره تمام شعر شاعر داشته باشد و اگر نقدی از دیگر شاعران داشته باشند، نوشته آنها بیشتر افواهی و نامستند است و چندان اعتبار و ارزشی ندارد.

- برخی از تذکره‌ها، باتوجه به پذیرش زمان و سلیقه زمانه می‌نویسند؛ این‌گونه تذکره‌ها بسیار خلاصه و کوتاه‌اند و مجال برای نقد نمی‌گذارند. تذکره منتخب اللطایف از این‌گونه است و ۲۰۲۰ شاعر را در حدود ۴۵۰ صفحه شرح کرده است.

- اغماض و احترام قلبی و تعصب به برخی شاعران، کاستی دیگر برخی از تذکره‌هاست و نویسندگان را الزاماً از نقد درست و حقیقی دور می‌کند و مورخ ادبی معاصر را از ورود به عرصه‌های تازه‌تر بازمی‌دارد. مانند آن که سمرقندی در مورد عنصری می‌گوید: «مناقب و بزرگواری او اظهارالشمس است و سرآمد شعرای روزگار سلطان محمود بوده او را و رای طور شاعری فضائل است و بعضی او را حکیم نوشته‌اند» (سمرقندی، ۱۳۸۵: ۳۶).

۲-۲-۴. کارکرد تذکره‌ها در جریان‌شناسی ادبی و شناساندن رخدادهای تاریخی

همان‌گونه که در یک حوزه تاریخی، به یاری تذکره‌ها می‌توان به شناخت رویدادهای تاریخی - ادبی پرداخت، جریان‌های ادبی آن حوزه تاریخی را نیز می‌توان بازشناخت و به جریان‌شناسی ادبی پرداخت. اما گاه، شماری از این تذکره‌ها آنچنان موجز و مختصر است که زمینه‌های این شناخت رویدادهای تاریخی و ادبی و نیز جریان‌شناسی ادبی چندان فراهم نمی‌شود.

یکی از کارکردهای تذکره‌نویسی فارسی، آشنایی با جریان‌های ادبی، بسط و گسترش مفاهیم ادبی، ارتقای سطح ذوق ادبی، آشناکردن مخاطب با سبک‌های شعری گوناگون و تقابل فرم‌های ادبی و نوگستری در میان اهل ادب است که تحولات و ضرورت ادبیات را شکل می‌دهد. تاریخ ادبیات، بررسی ادبیات در روند تاریخی و باتوجه به سیر تاریخی فراز و فرودها و قبض و بسط‌ها در بستر تاریخ و زمان است که با پیروی از تذکره‌ها باتوجه به قابلیت‌های بالقوه تذکره‌ها ترسیم می‌شوند؛ هرچند گاه تذکره‌نویسان سخت مستغرق جزئی‌نگاری می‌شوند و از انسجام و به‌هم‌پیوستگی، نگاه کلان‌نگر و تحلیل جریان‌شناسانه دور می‌شوند که این به کارکرد جریان‌شناختی تذکره‌ها آسیب می‌رساند. عوفی در لب‌الب‌الباب می‌نویسد: «وقتی سعدالدین مسعود دولت یار مرثیه‌ای گفت، جماعتی از ظرفا او را (شمسی بخاری) حرکت دادند و او شعری سرود» (عوفی، ۱۳۵۰: ۵۱۶). این نقل‌خبر، از تشکیل مجالس شعرخوانی و احیاناً معارضه شاعران با یکدیگر خبر می‌دهد که تذکره‌نویس، موجز و گذرا به آن اشاره کرده است.

۲-۲-۵. کارکرد تذکره‌ها در تبیین سنت‌های ادبی و تکوین هویت ملی

سنت‌های ادبی و باورهای ارزشمند گذشتگان، در حفظ ذخایر دانش بشری و احیای گذشته معنادار و تداوم هویت موثر است؛ اما مرز نوآوری، تقلید و الگوبرداری چگونه تعیین می‌شود؟ کدام سنت‌ها را باید شکست و به کنار گذاشت؟ سنت ادبی، بقایای بی‌جان و از یادرفته گذشته نیست، بلکه همچون نظامی زنده و پویا پایه‌های نسل‌ها حرکت می‌کند. سنت، بر استمرار و تداوم، تحول و پویایی استوار است. در درون این نظام مستمر و پویا، فردیت‌ها قرار دارند. فردیت هنری و سنت ادبی درهم تنیده و متکی به یکدیگرند. هر شاعر و نویسنده ناموری، تحت تأثیر سنت ادبی، شاهکارها، جریان‌ها و شرایط تاریخی به آفرینش دست می‌زند. تداوم و پویایی سنت، مرهون ابداع اوست و فردیت و یگانگی او در میان دیگر عناصر سنت و در دل جریان کلی ادبیات شناخته می‌شود (نک. فتوحی، ۱۳۸۷: ۴۹). شم تاریخی شاعر و نویسنده حکم می‌کند، هر ابتکار و نوآوری را با در نظر گرفتن پیوند با گذشته و رویش آن از دل تاریخ، پذیرا باشد. جمود و ایستایی، مانع رشد و تکامل است. تقلید و تکرار از بین‌برنده ابتکار و خلاقیت است. از سوی دیگر تاریخ ادبیات به نوعی یک سنت‌گذاری است، سنتی که پویا و پرجنب و جوش است، رودی جاری در بستر زمان و مکان است که حال را به گذشته پیوند می‌دهد و در این میان، تذکره‌ها

بهترین نقش را در انتقال سنت‌های ادبی و هویت ملی ایرانی به نسل آینده ایفا می‌کنند و می‌توانند باورها، نوع نگاه، رویکرد زیباشناختی و بلاغت ادبی پیشینیان را به پسینیان نشان دهند و به‌مثابه حلقه پیوند گذشته و آینده، مخاطبان را با این موضوع آشنا کنند که در سنت ادبی و دریافت موقعیتی آفرینش متن ادبی، خوانندگان گذشته، چه دریافت زیباشناختی از مفهوم زیبایی داشتند، جهان‌نگری آنان چگونه بود، مفهوم بلاغت و به مقتضای حال و مقام سخن گفتن در نزد آفریننده و مخاطب، چه بود و چه انتظاری از ادبیات به عنوان «تک‌فرزند فرهنگ»^۱ در عرصه سنت ادبی داشتند؟ باید دانست «در جامعه‌ای چون ایران، ادبیات، به‌ویژه شعر، در قلمرو فرهنگ، بر هویت ملی تاثیر گذاشته است. با آنکه بازتاب فرهنگ در این تک‌فرزند یعنی ادبیات، چندان نظر پذیرفته‌شده‌ای نیست، اما به‌ویژه در سده اخیر که دست ما از آفرینش و تولید فرهنگی - کم‌وبیش - کوتاه بوده، عمدتاً هنر درخور توجه عرصه فرهنگ ما، ادبیات بوده است (علوی مقدم، ۱۳۸۵: ۲۲). اگر بپذیریم ادبیات بارزترین نمود فرهنگ جامعه ایرانی است (همو، ۱۳۹۷: ۱۲)، تذکره‌ها نقش بسزایی در انتقال این نمود فرهنگ جامعه گذشته و سنت‌های ادبی به آینده داشته‌اند.

۲-۲-۵. کارکرد تذکره‌ها در تبیین سنت‌گذاری و سنت‌پذیری

تاریخ ادبیات که تذکره‌نویسی خاستگاه آن است، به بررسی سنت‌های ادبی، تحول، تطور و روابط میان آثار ادبی می‌پردازد. «تاریخ ادبیات بیانگر یک سنت جدی است، سنتی که ایستا و راکد نیست، بلکه نظامی است جاری در دوران‌ها که اکنون آن به گذشته‌اش پیوسته است. سنت (ارزش‌های جمعی) و نبوغ (استعداد فردی)، قوای محرکه تاریخ ادبیات هستند. شاهکارها و متون بزرگ ادبی در حافظه زمان‌ها جاری‌اند و پیوسته بر تاریخ، ذوق، حافظه و ادراک آیندگان تأثیر می‌گذارند. اگر مورخ ادبی، رویدادهای ادبی را جدای از هم بررسی کند و در پژوهش خود فرایند سلسه‌وار و تداومی کیفیات ادبی را در نظر نگیرد، تاریخی مرده و بی‌روح نگاشته است؛ تاریخی است انباشته از حوادث ادبی گسسته و پراکنده که بعضاً بلافاصله پس از تولد مرده‌اند و حیات نیافته‌اند» (فتوحی، ۱۳۸۷: ۴۹-۴۸).

تذکره‌ها نقش اساسی در تبیین سنت‌گذاری و سنت‌پذیری دارد و به‌خوبی می‌تواند این تقابل را نشان دهد. باید به این دو مقوله در ادبیات نگاهی ژرف‌کاوانه بیفکنیم. باید به شناخت عمیق تحول ادبی و دربرابر آن، شناخت و نقد «انحطاط - تقلید» روی آوریم. بی‌گمان این ضدین (یعنی تحول و انحطاط - تقلید) به شناخت یکدیگر یاری می‌رسانند. سنت ادبی، به تعبیری، مجموعه‌ای از کلیشه‌هاست، یعنی عناصر پویا و ابتکاری به عناصر کلیشه‌ای و رسوب گرفته تبدیل می‌شوند. در فرایند پیدایش آثار ادبی، رسوباتی پدید می‌آید که سنت ادبی را تشکیل می‌دهند. سنت، کارکردی دوگانه دارد: سنت، در عین حال که درون‌مایه‌ها و عناصر آفرینش هنری را در اختیار می‌گذارد، قادر است ذهنیت هنرمند و آفریننده اثر ادبی را به‌صورت گزیرناپذیری تحت سیطره خود بگیرد و خلاقیت او را سلب یا دست‌کم محدود کند؛ اما ماهیت ادبیات به‌گونه‌ای است که حتی شاعران و نویسندگان بزرگ نیز سنت‌ها را می‌پذیرند و نیز تغییر می‌دهند. هر سنت نو به دست آفرینندگان پسین با تحول و دگرگونی روبه‌رو می‌شود (علوی مقلّم، ۱۳۸۵: ۱۱).

ادبیات، درحقیقت دستاورد همین «سنت‌گذاری»ها و «سنت‌پذیری»هاست و تذکره‌ها به‌خوبی می‌توانند این دو مقوله را بازتابانند و پیوندها و مناسبات درونی آثار ادبی در ذوق زیبایی‌شناسی و درک روح سنت‌های است که مشترکات فراوانی با آثار پیش و پس از خود دارند.

۲-۲-۶. کارکرد تذکره‌ها در شناسایی و توصیف شیوه نقد متقدمان ادبی

بدون آشنایی با تذکره‌ها نمی‌توان شعر گذشتگان را نقد کرد. تذکره‌ها از سویی، مجموعه کوتاهی از بهترین شعر شاعران به دست می‌دهند و از سوی دیگر، عقایدی درباره شعر و زندگی شاعر در آن بازتاب یافته که اگر تذکره‌نویس هم دارای قریحه نقّادی باشد، ملاحظ و حسنی دیگر بر آن افزوده می‌شود و نقدی قوی‌تر انجام می‌گیرد. جای‌جای تذکره‌ها نکته‌سنجی

و خرده‌بینی از انواع رویکردهای سنتی نقدهای ادبی - اعم از نقد اخلاقی، نقدزیباشناسی، نقد ذوقی، نقد فنی، نقد سرقات و ... را در خود ضبط کرده‌اند. آذر بیگدلی در تذکره آتشکده، داعی را با ستودن این‌گونه نقد می‌کند: «به وطن خود رفته در زاویه فقر و فنا پا به دامن کشیده، دامن صحبت از عوام درچیده و در مراتب نظم و نثر کمال قدرت و قوت داشته. عبارات نثر دلپذیرش لالی منثور و مضامین بلند نظمش جواهر منظومه» (بیگدلی، ۱۳۸۷: ۴۹۰). نقد بیگدلی از دو جهت قابل بررسی است: نخست چگونگی نقد فنی وی از شاعر و نیز نقد و ارزیابی نقد وی. بیگدلی، در این نقد از منظر فنی به شعر شاعر توجه کرده و نیز به نقد اخلاقی روی آورده و پس از داوری آن را درجه‌بندی کرده است. مؤلف از گوشه‌نشینی و عزلت به عنوان آیین‌های مرسوم آن دوران یاد می‌کند. از منظر نقد می‌توان دریافت که واژه‌های کمال و لالی و جواهر به لحاظ معیارهای درجه‌توانمندی شاعر به کار رفته‌اند. این واژه‌ها اگرچه درجه بلندمرتبتگی را می‌رسانند، مبهم و غلوآمیز هستند. علاوه‌بر آن تعلق خاطر نگارنده به شاعر را از به کارگیری واژه‌های در و گهر و جواهر می‌توان دریافت.

گاه نقد و اظهار نظر تذکره‌نویس، از زبان دیگران است و خود تنها به ذکر گفته‌ها قناعت کرده است. از جمله دولتشاه سمرقندی در تحسین امیرمعزی نقل می‌کند: «ابوطاهر خاتونی می‌گوید در کتاب مناقب الشعرا که این قصیده را تقریباً صد کس از فضلا جواب گفته‌اند، اما مثل امیر معزی هیچ‌کدام نگفته است. ابوطاهر می‌گوید که ظن من آن است که این قصیده را امیر معزی از امیر عنصری محکم‌تر می‌گوید» (دولتشاه سمرقندی، ۱۳۸۵: ۴۷) وی معزی را نقد فنی کرده است. از این رو تذکره‌ها، آیین شفاف رویکرد انتقادی منتقدان ادبی گذشته‌اند.

۲-۲-۷. کارکرد تذکره‌ها در شناساندن و معرفی ادبیات بومی، زبان‌ها و فرهنگ قومی و ادبیات محلی داخل و خارج از ایران

شناساندن و معرفی ادبیات بومی و زبان‌های قومی، محلی و منطقه‌ای، از دیگر کارکردهای تذکره‌نویسی در نگارش تاریخ ادبی است. نقش مهم تذکره‌ها در احیای هویت‌های زبانی و قومی می‌تواند بسیار اثرگذار باشد. مورخان ادبی در نگارش تذکره‌ها و تاریخ ادبی، به زبان فارسی شاعران، مشاهیر و نویسندگان اقوام مختلف، توجه، شعر و ادب و فرهنگ آن منطقه را نیز شناسایی و به هویت ادبی آن اشاره می‌کنند؛ مانند آن که در سنت تذکره‌نویسی فارسی به وضوح می‌بینیم که اردوزبانان چگونه نخست با نوشتن تذکره‌های به زبان فارسی و معرفی شاعران اردو، به شعر اردو هویت بخشیده و زمینه استقلال ادبیات اردو را فراهم کردند. «همچنین نقش تذکره‌های شرق زبان فارسی که هویت ادبی منطقه ماوراءالنهر، ادبیات افغانستان و تاجیکستان را از قرن یازدهم به این سو به‌طور جدی دنبال کردند را نمی‌توان نادیده گرفت» (فتوحی، ۱۳۸۷: ۲۸۹). به این ترتیب چنانچه زبان و فرهنگی در برخورد با سایر زبان‌ها و فرهنگ‌ها اگر مورد تهاجم قرار بگیرد، ممکن است به فراموشی سپرده شود، تذکره‌ها و تاریخ ادبی، زنده‌کننده این زبان‌ها و فرهنگ‌های قومی و بومی هستند. همین کارکرد را می‌توان در مورد تذکره‌های زنان، تذکره‌های خانوادگی و درباری، تذکره‌های طبقات اجتماعی، تذکره‌های محلی داخلی ایران و بیرون از ایران، بسط و گسترش داد. بسیاری از این تذکره‌ها، به معرفی شاعران و نویسندگان محلی داخل ایران مانند آذربایجان، اصفهان، خراسان، خوزستان، فارس، قزوین، گیلان و مازندران و شاعران و نویسندگان بیرون از مرزهای سیاسی ایران مانند افغانستان، ماوراءالنهر (بخارا و سمرقند)، تاجیکستان، شبه قاره هند، آسیای صغیر و بالکان پرداخته‌اند (نک. همان: ۲۹۹).

۳- بحث و بررسی: ضرورت نقد تذکره‌نویسی و تفکر انتقادی در تاریخ ادبیات‌نگاری

اساسی‌ترین ابزار شناخت تذکره‌ها، مطالعه‌ای برپایه رویکرد انتقادی است. آسیب‌شناسی تذکره‌ها، برخی کاستی‌ها و نارسایی‌های تذکره‌نویس و نگارش تاریخ‌های ادبی فارسی را بر پژوهشگران آشکار می‌سازد، نگارش تاریخ ادبی را رونق بخشیده و از بن‌بست و رکود خارج می‌سازد. آثار درجه یک را شناسایی و خوانندگان را از نوعی سرگردانی و سرگشتگی در قلمرو تاریخ ادبی دور می‌کند.

ضرورت شناخت روایت‌های متفاوت تاریخی تذکره‌ها ایجاب می‌کند با رویکردی انتقادی، نگاه نو و آسیب‌شناختی، تذکره‌نویسی و تاریخ‌ادبیات نگاری سنتی را مورد پژوهش آسیب‌شناختی قرار داد و بافت موقعیتی نگارش آنها را درک کرد و معیارها، اصول اعتقادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و زیبایی‌شناسی آفرینش آثار را بر مبنای روح عصر و زمانه شناخت. از این رو، ضروری است بانگاهی انتقادی به بررسی سنت‌پذیری و سنت‌گذاری و شناخت تحولات، انحطاط‌تقلید پرداخت و دریافت چرا در یک دوره تاریخی آثار ادبی دچار صیورورت می‌شوند و در دوره دیگر به سستی و ضعف می‌گیرند؟ چرا طبقه‌ای از شعرا مورد قهر و سخط قرار می‌گیرند و طبقه‌ای دیگر تمجید و ستایش می‌شوند؟ نقاد آثار ادبی بین نویسنده اثر ادبی و خواننده عادی واسطه می‌شود، لطائف و نکات ظریف آثار ادبی را به عموم مردم بازمی‌شناساند و سیر دگرگونی ذوق‌های ادبی را جریان‌شناسی می‌کند. نقد تذکره‌های ادبی تحولات سبک‌شناختی، بلاغی، جامعه‌شناختی، روان‌شناختی و چگونگی و چرایی اقتباس‌ها را بازمی‌شناساند که بسی در تولید علم و دانش سودمند است. به‌رغم ارزش و اعتبار این تذکره‌ها، گاه آفت‌هایی نیز به این آثار راه یافته است، از جمله: دوری‌گزیدن از دیدگاه‌های محکم و استوار و موجّه، مبهم‌گویی و کلی‌نگری، راه‌دادن حبّ و بغض به آرای انتقادی، گزافه‌گویی‌ها، سجع‌پردازی‌ها و لفاظی‌ها، یک‌سونگری‌ها، پیروی از سنت‌های شعری و ادبی روزگار نویسنده و بی‌توجهی به اصول و معیارهای هنری از اشکالات اساسی برخی از تذکره‌هاست (رجبی و علوی مقدم، ۱۳۹۷: ۱۴).

اشکالاتی از این دست می‌تواند سیر تحقیقاتی تاریخ‌نگاری ادبی را به خطا بکشاند. احمد نعمانی (۱۳۷۷: ۱۷) معتقد است: «در بیشتر تذکره‌های فارسی اشتباهی بزرگ تاریخی و ادبی از قبیل نسبت شعر شاعری به شاعری دیگر یا انتساب یک پاره شعر به دو یا چند شاعر، اشتباه در تعیین زمان زندگی و سنّه تولد، مرگ و مولد و غیره کم نیست. علاوه بر آن، روش تذکره‌نویسان در نوشتن ترجمه حال و شیوه بیان شاعران نیز بیشتر یکنواخت به نظر می‌رسد و با اندک تأمل آشکار می‌شود که بیشتر آنان گرفتار تقلید از یکدیگر بوده‌اند و هیچ‌یک شیوه تازه‌ای به کار نبرده‌اند». دوری‌گزیدن از دریافت‌های انتقادی، هوشمندانه، دقیق و منطقی‌گرا و پیش‌داوری خاص درباره شماری از شاعران، از ویژگی‌های برخی از تذکره‌هاست که ضرورت تفکر انتقادی در نقد تذکره‌نویسی و تاریخ‌ادبیات‌نگاری سنتی را ایجاب می‌کند. از این رو، منتقد تذکره‌های ادبی خود باید ذهنی منطقی‌گرا داشته باشد و برپایه تفکر انتقادی و تفکر منطقی، به ارزیابی تذکره‌های ادبی بپردازد، چراکه به نظر چت مایرز (۱۳۷۴: ۹) تفکر انتقادی را می‌توان همان تفکر منطقی دانست. هرچه تفکر انتقادی، نظریه‌پردازی ادبی و نقد، مستحکم‌تر و استوارتر باشد، پژوهشگران حوزه‌های ادبی، داده‌های معتبر بیشتری را برای مورخ ادبی فراهم می‌سازند (نک. فتوحی، ۱۳۸۷: ۲۵) و هر قدر، روند تفکر انتقادی بیشتر رواج یابد، حوزه پژوهش‌های ادبی، رشد فزاینده‌تری خواهند داشت.

گاه متن برخی از تذکره‌ها و تاریخ‌ادبیات‌های سنتی، مغشوش، نابه‌سامان و مبهم است و اطلاعاتی معتبر، محکم و قابل اعتماد به دست نمی‌دهند. از این رو، ملاک‌ها و درجه صحت نوشتار تاریخ‌نویسان ادبی و تذکره‌نویسان بنا به رسالت ایشان که همانا ثبت دقیق رخدادها و رویدادهاست، باید با به‌کارگیری الگوها و وجود ابزارهای مشخص و تعیین‌کننده انتقادی، مورد توجه منتقدان قرار گیرد. کاربرد تفکر انتقادی در نقد تذکره‌ها و فرایند تذکره‌نویسی و تاریخ‌ادبیات‌نگاری سنتی و ضرورت چنین تفکری به این ترتیب است:

۳-۱. خانواده آثاری را که در نهایت به تولد تاریخ‌ادبیات منجر شده‌اند، می‌توان در سه نسل نوشتارهای پیشاتذکره‌ای، نوشتارهای تذکره‌ای و سرانجام کتاب‌های تاریخ‌ادبیات به معنای مصطلح تقسیم کرد (ر.ک: زرقانی، ۱۳۸۹: ۷۷). تذکره‌ها از نسل دوم این خانواده به شمار می‌روند که در چارچوب نگرش سنتی تاریخ‌ادبیات‌نگاری جای می‌گیرد و بازتابنده نگاه انسان سنتی به ادبیات، سنت‌های ادبی و فرهنگ گذشته است. انسان سنتی بر پایه آموزه‌های سنت آموزشی گذشته، به جهان به گونه‌ای خاص می‌نگریست و به معانی محدود و خاصی پایبند بود که درحقیقت بازتابی از پدیده‌های جهان به شمار می‌رفت.

مصلحت‌اندیشی و باور به تغییرات جزئی، از ویژگی‌های انسان سنتی بود. انسان سنتی در برابر تاریخ و جهان منفعل بود و از این‌رو، بر عرصه حقیقت، مفاهیم محدود وضع می‌کرد. او می‌کوشید خود را همانند جهان کند، نه این‌که جهان را همانند خود کند. جبرگرایی و تقدیراندیشی، دستاورد نگاه انسان به جهان و چنین تعاملی بود. پیامد چنین اندیشه‌ای آن بود که انسان جهان را مسئول خود بداند و نه خود را مسئول جهان. از این‌رو، انسان می‌کوشید جهان را به حد خود فروکاهد؛ معنا نیز چنین سرنوشتی داشت و روندی کاهنده در پیش می‌گرفت. این روند، بر تمام دریافت‌های انسانی سایه می‌انداخت. پیامد آن، شکل‌گیری انسانی تک‌بعدی بود که به معنا نیز تک‌بعدی می‌نگریست، چر که دریافت انسان از جهان، معنا را شکل می‌دهد. تمام این ویژگی‌های ذاتی جامعه سنتی، به سبب دوری گزیدن از تفکر انتقادی است و بی‌گمان نمی‌تواند در جامعه‌های مدرن جایی داشته باشد (نک. علوی مقدم، ۱۳۸۷: ۶). در چنین چارچوبی است که انسان سنتی برپایه آموزه‌های سنت آموزشی گذشته، به جهان به‌گونه‌ای خاص می‌نگریست، با جهان پیرامون خود به گفتگو می‌پرداخت و به جهان شکل می‌بخشید. چنین انسانی به معانی محدود و خاصی پایبند بود که درحقیقت بازتابی از پدیده‌های جهان به شمار می‌رفت. ویژگی‌های چنین انسان سنتی به این ترتیب است: «مصلحت‌اندیشی و باور به تغییرات جزئی؛ منفعل‌بودن در برابر تاریخ و جهان و تک‌بعدی‌بودن انسان؛ جبرگرایی و تقدیراندیشی؛ کوشش در مسیر همانندسازی خود به جهان و نه همانندسازی جهان به خود و در نتیجه باور به مسئول‌بودن جهان در مورد انسان و نه انسان را مسئول جهان دانستن و سرانجام فروکاهیدن جهان را به حد خود» (علوی مقدم، ۱۳۹۷: ۱۳). تمام این ویژگی‌ها در تذکره‌های ادبی به‌مثابه متن‌های سنتی و سنت‌گرا نیز دیده می‌شود. بسیاری از این تذکره‌نویسان، مصلحت‌گرا، منفعل، تقدیراندیش و باورمند به تفوق جهان بر سرنوشت انسان هستند. این سنت‌گرایی، کاربرد تفکر انتقادی و نگرش آسیب‌شناسی تذکره‌های ادبی را دوچندان می‌کند. به‌ویژه، پایبندی کورکورانه و ناآگاهانه تذکره‌نویس از سنت‌های کژمدارانه، بر روند تذکره‌نویسی آسیب می‌رساند، چراکه تذکره‌نویس در چارچوب سنت، دچار دایره‌ای بسته می‌شود که مانع رشد و بالندگی و گستردگی او می‌شود و او را از بهره‌مندی از نگاهی دقیق، علمی و انتقادی دور می‌کند و به افراط، کژاندیشی و تعصب سوق می‌دهد. نگاه انتقادی به تذکره‌ها، موجب زدودن ضعف‌ها و کاستی‌های ناشی از سنت‌گرایی ناروا در روند تذکره‌نویسی و تاریخ ادبیات‌نگاری می‌شود.

۲-۳. برخی از تذکره‌ها و متون ادبی و تاریخی گذشته در گذر زمان، نقش و کارکرد اصلی خود را از دست داده‌اند و به یک پدیده تاریخی و صرفاً هنری و غیراصولی تبدیل می‌شوند؛ *حدودالعالم، تذکره الشعراء، نفحات الانس، تحفه سامی، هفت اقلیم، مجالس المومنین، تذکره نصرآبادی، ریاض العارفین* از این شمار است. پیداست این تذکره‌ها جایگاهی که در بافت موقعیتی خود داشته‌اند، در دوره معاصر ندارند و در پژوهش‌های ادبی معاصر و تحقیقات ادبی روزگار ما چندان جایی ندارند و به حاشیه رانده شده‌اند. نگاه انتقادی به این تذکره‌ها، موجب می‌شود این آثار، از انزوا و فراموشی خارج شوند، از محاق بیرون آیند و بتوانند نقش اساسی تری ایفا کنند. اهمیت عملکرد منتقد در این است که پیش از آنکه این متون طرد شده و به فراموشی سپرده شوند، اصول و مهارت‌هایی را به کار گیرند که با هر وضعیت موجود، متناسب با داده‌ها و قراین مستند و معتبر قابل دسترسی بتوانند به صحیح‌ترین ارزیابی ممکن دست یابند و اثر را بازشناسایی کنند.

۳-۳. در چارچوب تفکر انتقادی و با نگاهی آسیب‌شناختی، ذهن منتقد با بررسی در تذکره‌ها و متون تاریخ ادبی، تلاش دارد ارتباطی بین بافت موقعیتی آفرینش متن تذکره‌ها و مخاطب و خواننده امروز بیابد. همواره بین متنی که در گذشته نگاشته شده و بازتابنده نوع نگاه نویسنده در آن بافت موقعیتی است و خواننده‌ای که امروز و در دوره معاصر به خوانش این متن سنتی گذشته می‌پردازد وجود داشته است و نگاه انتقادی به این متن‌های سنتی، موجب می‌شود این فاصله کاهش یابد و خواننده امروز، بیشتر و بهتر می‌تواند با این متن‌های سنتی ارتباط برقرار کند. دقت و تأمل در تذکره‌ها و متون تاریخ ادبی، ظرفیت‌ها و توانمندی‌های واقعی این آثار را بیشتر نشان می‌دهد و موجب ارتقای سطح پژوهشگری در حوزه تاریخ‌نگاری ادبی

و افزایش خلاقیت و آفرینندگی ادبی می‌شود؛ به‌ویژه که یکی از آسیب‌های که متوجه تذکره‌هاست، روح و ذوق زمانه است. مورخان ادبی، قضاوت‌گران روزگار خویش‌اند که روح زمانه عصر خویش را در آثارشان منعکس می‌سازند. فضای سنت‌گرایانه، بسته و اختناق‌آور حاکم بر دوره حیات نویسنده تذکره این‌گونه آثار را تحت تأثیر منفی قرار می‌دهد. معیارها و ملاک‌های دقیق و عدالت‌گرایانه تذکره‌نویس را تحت تأثیر قرار می‌دهد و وی را در بازنمایی و ثبت برش‌های ادبی - تاریخی با مشکل جدی روبه‌رو می‌کند. از این‌رو، لازم است با واکاوی دقیق، صحت و سقم روایت‌های تاریخی و ادبی که تذکره‌نویس در اثر خود بیان می‌کند، همواره با نگاهی انتقادی و آسیب‌شناسی ژرفکاوانه، مورد درنگ و تأمل قرار گیرد.

۳-۴. بی‌گمان، ذهن خواننده تذکره‌ها در صورت دوری از حب و بغض، غرض‌ورزی، بی‌دقتی و تنگ‌نظری و با قضاوتی منصفانه، به تحلیل دیدگاه‌های مؤثر و ماندنی تذکره‌نویس می‌پردازد و با شناخت فضای آفرینش متن به توضیح، تبیین و تفسیر فرضیه‌های نویسنده تذکره روی می‌آورد. چنین منتقدی صرفاً با نگاه انتقادی و با آگاهی تاریخی که به اثر دارد، می‌تواند سیر تطور و تحول تاریخی گذشته را بازشناسد و قادر است به نقش و ارزش تذکره در بافت تاریخی و گفتمان سنت‌گرایانه گذشته دست یابد و مرز میان حقایق و اغراق‌ها را تعیین کند. این‌گونه ژرف‌نگاری‌ها و ارزش‌گذاری‌ها نسبت به تذکره‌های ادبی، مستلزم بهره‌مندی از تفکر انتقادی است؛ تنها برپایه تفکر انتقادی و ژرف‌کاوی آسیب‌شناسانه می‌توان دریافت تاریخ‌ادبیات‌نگاری نوین، مولود دو قرن اخیر است و این تاریخ‌ادبیات‌های نوین، «از حیث اشمال بر ادوار ادبی، تفصیل و اجمال، قلمروهای زبانی، ادبی و فرهنگی، مخاطبان فرضی، شیوه فصل‌بندی و نحوه دوره‌بندی و تقسیم‌بندی موضوعی» (فتوحی، ۱۳۸۷: ۲۰۶) با تذکره‌های ادبی گذشته بسیار متفاوتند. این نگاه آسیب‌شناسی مبتنی بر تفکر انتقادی است که موجب می‌شود منتقد به دور از ذوق و ایدئولوژی روزگار خویش، تأثیرپذیری تذکره‌ها را از بافت تاریخی و موقعیت سنتی آفرینش متن تذکره بازشناسد و منصفانه به داوری بپردازد.

۳-۵. ترسیم گذشته افتخارآفرین ملتی که برای تثبیت هویت ملی خویش می‌کوشند و به ادبیات روی آورده‌اند، از کارکردهای مهم تاریخ‌ادبیات است. اقتدار یک سرزمین می‌تواند به معرفت درست مردم از پیشینه فرهنگی و اصالت هویت ادبی قوم خویش بستگی داشته باشد. در چنین مراحل تاریخ‌ادبیات، رسالت بزرگی بر دوش دارد. منتقد ادبی با انگیزه بالا بردن سطح علمی اثر، آثار ادبی را گونه‌شناسی کرده تا بتواند جریان‌های تذکره‌نویسی را شناسایی، طبقه‌بندی و دوره‌بندی کند. از این‌رو، بایسته است منتقد نه تنها درک ایستا نداشته باشد، بلکه به دور از تحلیل‌های منفرد تذکره‌ها و بی‌توجهی به تاریخ اندیشه‌ها، با در نظر گرفتن فرم‌ها و ژانرهای ادبی، چشم‌اندازهای مطالعاتی تازه و نویی به روی تذکره‌ها باز کرده و افتخارات ملی را تبیین کند و این، تنها از راه تفکر انتقادی میسر می‌شود.

۳-۶. قلمروهای پهناور و تودرتو و گاه درهم‌آمیخته تاریخ‌های ادبی و تذکره‌ها و گرایش‌های قومی، دینی، ایدئولوژی و سیاسی، کار تاریخ‌نگار و تذکره‌نویس ادبی را برای تعیین حوزه پژوهشی خود دچار مشکل می‌سازد. گرایش‌های ایدئولوژیک، اعتقادات فردی متفاوت، ملاک‌ها و مرزهای تعیین‌کننده، کارکرد یک رخداد مؤثر ادبی را تغییر می‌دهد و به تحلیل‌های تاریخی - ادبی تذکره‌نویس نیز آسیب می‌رساند و چه بسا وی را به تعصبات فرقه‌ای، قومی، نژادی، دینی و مذهبی سوق دهد. احساس و درک رویدادهای ادبی در یک دوره ادبی بنا به تفاوت‌های فردی برای مورخ ادبی بحث‌برانگیز است. این‌گونه موارد ایجاد می‌کند منتقد ژرف‌نگر با پرسش‌های اساسی و علمی با تکیه بر نظریه ادبی در باب تذکره ادبی بیندیشد و به نقدی دست یازد که به کار اهل نظریه‌پردازی، تاریخ‌ادبیات و فرهنگ می‌آید. این ژرف‌اندیشی‌ها ودوری‌گریدن از تعصبات قومی، نژادی، سیاسی، دینی و ایدئولوژیک، تنها از راه تفکر انتقادی امکان‌پذیر است.

۱. تذکره‌ها و تاریخ‌ادبیات‌ها، بازتاب فرهنگ و اندیشه یک ملت، فرازوفرواد ادبیات و پستی و بلندی اندیشه و فرهنگ، سنت‌پذیری و سنت‌گذاری است و بی‌گمان در تحلیل، فهم و دریافت متون ادبی نیز نقش درخوری ایفا می‌کنند؛ این آثار به‌خوبی می‌توانند دو ضدین (تحول/ انحطاط - تقلید) را در چارچوب پویایی و ایستایی فرم‌ها و درون‌مایه‌ها نشان دهند، به جریان‌شناسی ادبی بپردازند و دلایل اعتلا یا فروپاشی ادبی و فرهنگی را بازشناسند. تذکره‌ها، در بسط و گسترش پژوهش‌های ادبی، به دست دادن روش‌ها و معیارهای در تاریخ‌نگاری ادبی، تبیین مباحث و رویکردهای نقد ادبی، جریان‌شناسی ادبی و بازتاباندن رویدادهای تاریخی-ادبی، شناساندن سنت‌های ادبی و هویت ملی، تبیین سنت‌گذاری‌ها و سنت‌پذیری‌ها و انعکاس پیوندها و مناسبات درونی آثار ادبی در ذوق زیبایی‌شناختی و درک روح سنت‌ها، توصیف شیوه نقد متقدمان ادبی، شناساندن و معرفی ادبیات بومی و زبان‌های قومی، محلی و منطقه‌ای نقش بسزایی دارد. اما مبهم‌گویی، کلی‌نگری سطحی‌نگری، شتابزدگی، نافرهیختگی، گزافه‌گویی، سجع‌پردازی و لفاظی، حب و بغض، دوری‌گزیدن از دیدگاه‌های استوار و موجه، پیش‌داوری و یکسونگری به شماری از تذکره‌ها راه یافته است و برای آنکه بتوان به کارکردهای از جمله جریان‌شناسی ادبی و شناساندن سنت‌های ادبی در تذکره‌ها دست یافت، روی آوردن به تفکر انتقادی و آسیب‌شناسی و آفت‌زدایی از این‌گونه پژوهش‌ها بایسته است.

۲. ضرورت بهره‌گیری از تفکر انتقادی در بررسی و تحلیل تذکره‌ها به این ترتیب است: دوری‌گزیدن از سنت‌های ناروا، کورکورانه و کژمدارانه ادبی به سبب مصلحت‌گرایی، تقدیراندیشی، منفعل‌بودن، کژاندیشی، تعصب و ستیزه‌گری در برابر رشد و بالندگی؛ بازگرداندن کارکردهای داده‌افزایی و ارتقای سطح اطلاع‌رسانی تذکره‌ها در بسط و گسترش اطلاعات تاریخی در تذکره‌های ادبی؛ نزدیک‌کردن سطح دریافت‌ها و انتظارات خواننده امروز تذکره‌ها و پژوهشگر معاصر با بافت موقعیتی‌آفرینش متن تذکره‌ها و دریافت‌ها و انتظارات تذکره‌نویس سنت‌گرای گذشته؛ ارتقای سطح ژرف‌نگری و ارزش‌گذاری خواننده امروز نسبت به تحلیل‌های درست و دقیق تذکره‌نویس در شناساندن سیر تطور و تحول تاریخی گذشته و ترغیب خواننده به دوری‌گزیدن از حب و بغض، غرض‌ورزی‌ها و تنگ‌نظری‌ها نسبت به دیدگاه‌های مؤثر تذکره‌نویس؛ کمک به گونه‌شناسی، طبقه‌بندی و دوره‌بندی جریان‌های ادبی در صورت آمیختن تفکر انتقادی با نگرش نسبت به ژانرها و فرم‌های ادبی؛ بالابردن سطح نظریه‌پردازی ادبی و نقد و تحلیل دقیق و درست علمی متون ادبی و ژرف‌اندیشی نسبت به محدودیت‌های قومی، نژادی، دینی، ایدئولوژیک و سیاسی و مواردی از این دست.

پی‌نوشت‌ها

۱. نخستین بار، واژه تذکره را عطار نیشابوری در نام‌گذاری کتاب خود به کار برد. واژه «تذکره» به نوشتارهایی اطلاق می‌شد که درباره شرح احوال و زندگی‌نامه مشاهیر اعم از امیران، عالمان، وزیران، اندیشمندان، نویسندگان، شاعران و ادیبان و معرفی آثار ایشان باشد و البته قوت غالب تذکره‌ها شرح احوال شاعران است. در متون گذشته این آثار با عنوان‌هایی مانند مجمع، ریاض، حدیقه، روضه و نظایر آن نامیده شده‌اند (نک. زرقانی، ۱۳۹۰: ۴۰). نقطه عطف این‌گونه نوشتارها اثر مهم و جریان‌ساز تیمه‌السنه نوشته ابومنصور نیشابوری است که تا مدت‌ها یکی از عمده‌ترین پژوهش‌های ادبی تذکره‌ها بوده و قابلیت‌ها و امکانات تحقیقی زیادی را در خود جای داده است. مهم‌ترین تذکره‌های پژوهشگران تصحیح و انتشار یافته عبارت‌اند از:

الف. لب‌الب/الباب از سدیدالدین عوفی که سیصد معارفه از قدیم‌ترین ایام را دربر می‌گیرد. باوجودی که به عبارت‌پردازی، آوردن سجع و مناسبات لفظی و موزون و مقفی روی آورده، اساس توجه نویسندگان بعدی قرار گرفته است. اصل مطلب در زیر

پوشش جملات متکلف و مصنوع محو می‌شود و در طنطنه کلام او معانی موقوف بر ذهن او گم شده یا فهمیده نمی‌شود. مانند: «شعر دقیقی از کار دق و تار دق دقیق‌ترست و او را به سبب دقت معانی و رقت الفاظ دقیقی گفتند» (عوفی، ۱۳۵۰: ۲۱۰).

ب. *تذکره‌الشعرا* که دولتشاه سمرقندی از امیرزادگان و رجال سرشناس آن را در چهار بخش تألیف کرده و علاوه بر شاعران فارسی زبان، ده تن از شعرای عرب را نیز شرح داده است. دولتشاه سمرقندی در ترجمه هر شاعر برخی از شعرای هم‌عصر او و علاوه بر آن ترجمه حال پادشاهان و امرای روزگار وی را که از لحاظ تاریخ ادب قابل توجه است، ذکر کرده که البته دقت تاریخی و علمی کافی ندارد و در مواردی دچار خطا و سهو شده است. از جمله مهم‌ترین این احوال، آوردن مطالب بسیار مفصل درباره سربداران خراسان است که اطلاعات مفیدی به دست می‌دهد. دولتشاه به اشعار مصنوع و متکلف با دیده تحسین می‌نگرد. این انتخاب دقیق، می‌تواند بیان‌کننده این موضوع باشد که در زمان مؤلف (قرن نهم) شعر پر از صنایع و بدایع بوده است.

پ. *هفت اقلیم* تألیف احمدرازی مشتمل بر ذکر بلادی که جزء اقالیم سبعة است. به هفت بخش تقسیم شده و مردم‌شناسی و شرح احوال ۱۵۶۰ تن از بزرگان در آن آمده است. در ترجمه حال رجال ایجاز و مختصرنویسی به چشم می‌خورد و نقد اشعار در آن بسیار کم است.

ت. *آتشکده آذربیکدلی* تألیف آقاخان آذربیکدلی در دو مجرمه و مشتمل بر شرح احوال ۸۴۲ شاعر برحسب ولایات و شهرهایی که بدان منسوبند، همراه با نمونه‌های از اشعارشان ذکر شده‌اند. خود در مقدمه ذکر می‌کند که در آن تعصب دوستی یا دشمنی را نادیده گرفته و بی‌طرفی را رعایت کرده است - که جای بسی تأمل از نگاه منتقدانه دارد.

ث. *مجمع‌الفصحا تذکره جمعی* است که رضاقلی خان هدایت، احوال و اشعار شعرا را از اولین گوینده شعر پارسی تا سال ۱۲۸۴ ق. آورده است. مؤلف مردی دانشمند بوده و در مقدمه، تصحیح ۱۹ اثر را به او نسبت داده‌اند. البته چنین کار عظیمی خالی از نقص و کاستی نیست. مؤلف بنا را بر ذکر قصاید شاعران گذاشته و شاعری که در غزل معروف است یا غزل‌سراست، به ناچار از ایشان غزل نقل کرده است. چنان‌که از مقدمین تنها از سعدی، مولانا و حافظ غزل آورده و درباره هاتف می‌نویسد: «چون درین سفینه غزل نوشته نمی‌شود به بعضی از قصاید و ترجیع او اکتفا رفت» (هدایت، ۱۳۳۶: ۱۱۷۵). آن‌گونه که از مقدمه برمی‌آید وی شعرای متقدم را بلیغ و فصیح می‌داند تا آنجا که معتقد است بعد از حافظ - که در اوج است - شاعر دیگری شعری این چنین نسروده حتی متأخرین و هم‌عصران خودش. رضاقلی خان هدایت آنچه مطابق ذوق و میلش بوده آورده و هرچه را که به آن نظر مساعدی ندارد ذکر نمی‌کند. عوفی شیرازی که بنابه گفته خودش فاضل بوده، معذک چون به طریق صائب شعر می‌گفته، مورد نفرت اوست و تنها به یک بیت از سه هزار بیت دیوانش قناعت می‌کند؛ درحالی‌که از کسی چون رشید و طواط ۴۵۰ بیت نقل کرده و از عنصری آنچه یافته است و از فرخی بیشتر اشعارش را.

ج. *سخن و سخنوران* تألیف بدیع‌الزمان فروزانفر، بهترین نمونه‌های شعری را از بهترین شاعران و از دقیق‌ترین تذکره شاعران به روش علمی ارائه کرده است. در این کتاب، شرح احوال پنجاه و پنج تن از شاعران از قدیم‌ترین سخنوران فارسی تا خاقانی شروانی به ترتیب جایگاه و رتبه شاعرانگی بر اساس ویژگی‌های نظم و مسلکی تألیف و تدوین شده است (نک. ماهیار، ۱۳۷۷: ۱۴۷). این‌گونه ثبت و ضبط طبقه‌بندی‌شده و داشتن ترتیب تاریخی، ادوار تاریخی شعر فارسی، سیر تاریخی زبان و شیوه نظم در چهار جلد کم‌سابقه و بی‌نظیر است. نویسنده، عقل‌گرایی و خردورزی را می‌ستاید و معتقد است «برهان از تقلید برتر و متابعت عقل نجات‌دهنده بشر است» (همان ۱۳۸۷: ۱۲). در عین حال فروزانفر به دلایل عقلی و روان‌شناسانه از نقل اشعاری که دارای الفاظ یا معانی ناپسند باشد دوری کرده است. خود می‌گوید: «کلیه آنچه مخالف اخلاق و آنچه راجع به عشق غیر طبیعی و منافی تمدن است، احتراز شده است» و به‌گونه‌ای نقد اخلاقی شعر. بر خلاف برخی از تذکره‌نویسان، فروزانفر در انتخاب اشعار ذوق فردی را ملاک ندانسته و آن را خاص هر فرد می‌داند. وی، معیار انتخاب اشعار

را اصول بلاغت دانسته که تا اندازه‌ای متداول و مشهور است، شعر رودکی را پخته و کمال یافته توصیف می‌کند و اساس شعر منوچهری را تشبیه و مقایسه و تمثیل می‌داند که همه از اصول بلاغت است.

۲. گویا «ما مانند خانواده‌های تک‌فرزندی هستیم که همه چیز در همین یک فرزند [ادبیات] نهاده شده و همه چیز را باید در همین یک تن جست» (ستاری، ۱۳۵۷: ۱۳۶).

منابع

۱. احمدنعمانی، رئیس. (۱۳۷۷). «مروری بر تذکره‌نویسی فارسی»، ماهنامه کیهان فرهنگی، شماره ۱۴۳، صفحات ۲۱-۱۶.
۲. الدر لیندا و پاول ریچارد. (۱۳۹۵). *راهنمای تفکر تحلیلی: چگونه افکارتان را تجزیه و تحلیل کنید؟* تهران: بهجت.
۳. امین رازی، احمد. (بی‌تا). *هفت اقلیم*، به تصحیح جواد فاضل، تهران: علمی.
۴. بیگدلی، لطفعلی بیک آذر. (۱۳۸۷). *آتشکده آذر*، به تصحیح میرهاشم محدث، تهران: امیرکبیر.
۵. برسار، چارلز. (۱۳۸۶). *درآمدی بر نظریه‌ها و روش‌های نقد ادبی*، ترجمه مصطفی عابدینی فرد، تهران: نیلوفر.
۶. رجبی، مسلم و علوی مقدم، مهیار. (۱۳۹۷)، «نگاهی انتقادی - تطبیقی به رویکرد «سنت‌گرایانه» نظریه و نظریه‌پردازی درسه اثر نظری کلاسیک ادبی؛ نمونه‌های مورد بررسی: قابوس‌نامه، چهارمقاله و المعجم فی معاییر اشعار العجم. فصلنامه تخصصی ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، دوره ۱۴، ش. ۱۴، ۲۷-۱۱.
۷. رضی، احمد و رفاهی‌بخش، زینب. (۱۳۸۹)، «آسیب‌شناسی شرح‌نویسی بر متون ادب فارسی»، *مجله جستارهای ادبی*، سال ۴۳، شماره ۱۷۱، صص ۱۶۸-۱۴۳.
۸. زرقانی، سیدمهدی. (۱۳۸۹). «تکوین تدریجی سنت نگارش تاریخ ادبی ایران». *مجله شعرپژوهی (بوستان ادب) دانشگاه شیراز*، دوره دوم، شماره اول، پیاپی از ۵۷، ۱۰۱-۷۵.
۹. _____ (۱۳۹۴). «گفتمان‌های معاصر و سنت تاریخ ادبیات نگاری در ایران». *نامه فرهنگستان*، ۲/۵. صص ۶۰-۳۹.
۱۰. زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۲). *آشنایی با نقد ادبی*، چاپ سوم، تهران: سخن.
۱۱. سمرقندی، دولت‌شاه. (۱۳۸۵). *تذکره دولت‌شاه سمرقندی*، مصحح فاطمه علاقه، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۱۲. ستاری، جلال. (۱۳۵۷). *فرهنگ و مردم*، چاپ اول، تهران: شورای عالی فرهنگ و هنر.
۱۳. سلحشوری، احمد. (۱۳۹۰). *انواع تفکر*، همدان: دانشگاه بوعلی سینا.
۱۴. شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۵). *شاعری در هجوم منتقدان*، چاپ دوم، تهران: آگاه.
۱۵. صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۸۸). *تاریخ ادبیات در ایران*، تهران: فردوس.
۱۶. علوی مقدم، مهیار. (۱۳۹۶). «ضرورت بازساخت تفکر انتقادی به مثابه رویکردی میان‌رشته‌ای در حوزه علوم انسانی و نقد ادبی»، *کنفرانس سالانه پژوهش در علوم انسانی و مطالعات اجتماعی*، تهران: همایش‌های بین‌المللی صداوسیما.
۱۷. _____ (۱۳۸۱). *نظریه‌های نقد ادبی معاصر (صورت‌گرایی و ساختارگرایی)*، چاپ دوم، تهران: سمت.
۱۸. _____ (۱۳۹۷). *مطالعات ادبی هرمنوتیک متن‌شناختی*، چاپ اول، تهران: سخن.
۱۹. _____ (۱۳۸۵). «مبانی معناشناسی فهم متن در رویکردهای سنتی و جدید نقد ادبی»، *نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز*، دوره ۴۹، ش. ۱۹۹، تابستان، ۲۱-۷.
۲۰. علیشیر نوایی، میرنظام‌الدین. (۱۳۲۳). *مجمع‌النفایس*، ترجمه شاه‌محمد قزوینی، به اهتمام علی اصغر حکمت، تهران.
۲۱. عسگری، محمد. (۱۳۹۱). «آموزش مهارت‌های تفکر انتقادی: رویکردی بین‌رشته‌ای»، *فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در*

- علوم انسانی، دوره چهارم، شماره ۲، ۶۴-۳۵.
۲۲. عمارتی مقدم، داوود. (۱۳۹۶). «آسیب شناسی کاربرد نظریه های مدرن در تدوین درسنامه های بلاغی»، نشریه ادبیات پارسی معاصر، سال هفتم، شماره پیاپی ۲۱، صص ۴۷-۲۹.
۲۳. عوفی، سدیدالدین. (۱۳۸۹). لباب الالباب، مصحح ادوارد براون گرانویل و تعلیقات محمد نفیسی، تهران: هرمس.
۲۴. فتوحی رودمعجنی، محمود. (۱۳۸۵). نقد ادبی در سبک هندی، تهران: سخن.
۲۵. _____ (۱۳۸۷). نظریه تاریخ ادبیات با بررسی انتقادی تاریخ ادبیات نگاری در ایران، تهران: علمی.
۲۶. قاضی مرادی، حسن. (۱۳۹۱). درآمدی بر تفکر انتقادی، تهران: دات.
۲۷. گلچین معانی، احمد. (۱۳۶۳). تاریخ تذکره های فارسی، تهران: کتابخانه سنایی.
۲۸. ماهیار، عباس. (۱۳۷۷). مرجع شناسی ادبی و روش تحقیق، چاپ دوم، تهران: قطره.
۲۹. مایزر، چت. (۱۳۷۴). آموزش تفکر انتقادی، ترجمه خدایار ابیلی، تهران: سمت.
۳۰. هدایت، رضاقلی خان. (۱۳۳۶). مجمع الفصحا، تصحیح مظاهر مصفا، چاپ اول، تهران: امیرکبیر.

